

ΣΤΗΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: 1821 ΚΑΙ 1822

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

Πρόεδρος : Νικόλαος Μέρτζος
Αντιπρόεδρος : Χαράλαμπος Νάσλας
Γεν. Γραμματεύς : Χαράλαμπος Παπαστάθης
Ταμίας : Θεόδωρος Δαρδαβέσης
Έφορος Βιβλιοθήκης : Ίωάννης Κολιόπουλος
Σύμβουλοι : Κωνσταντίνος Βαβούσκος
Τερέζα Πεντζοπούλου-Βαλαλά
Άθανάσιος Καραθανάσης
Βασίλειος Πάππας

© ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ISBN 978-960-7265-93-7

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Ε. ΚΑΡΑΘΑΝΑΣΗΣ

ΣΤΗΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ: 1821 ΚΑΙ 1822

ΛΟΓΟΣ ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΟΣ
ΕΠΙ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΕΟΡΤΗΣ ΤΗΣ 25^{ης} ΜΑΡΤΙΟΥ
ΕΚΦΩΝΗΘΕΙΣ ΕΝ ΤΗΣ ΑΙΘΟΥΣΗΣ ΤΕΛΕΤΩΝ
ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
2008

Ἀπὸ τοῦτο ἐδῶ τὸ βῆμα τῆς Ἑταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν τέτοιες ἡμέρες ὁμίλησαν διακεκριμένοι Θεσσαλονικεῖς καὶ Μακεδόνες προσεγγίζοντας, ὁ καθένας μὲ τὸν τρόπον του, τὸ μέγα τοῦτο τοῦ Γένους πάθος καὶ κλέος. Ὁ ὁμιλῶν αἰσθάνεται ἰδιαιτέρως εὐτυχής, καὶ εὐγνώμων, πρὸς τὸν Πρόεδρο καὶ τὰ μέλη τοῦ Δ.Σ. τῆς Ε.Μ.Σ., ποὺ τοῦ ἀνετέθη νὰ ἐκφωνήσῃ τὸν προκείμενο πανηγυρικό. Ἐπέλεξα, ὡς ἐκ τούτου, νὰ ὁμιλήσω γιὰ τὴν πόλιν μας τὸ 1821 καὶ 1822, τὰ δύο τοῦτα ἔτη ποὺ σημάδευσαν τὴν ἱστορία της μὲ πόνο, αἷμα, σίδερο, φωτιά, σφαγή. Μία γενοκτονία, ἓνα ὀλοκαύτωμα. Καὶ τὸ ἐπέλεξα ὡς ἔκφραση τιμῆς καὶ εὐγνωμοσύνης στὸν λαὸ τῆς Θεσσαλονίκης ὁ ὁποῖος μαρτύρησε: τοὺς κληρικοὺς οἱ ὁποῖοι ἐγένοντο μάρτυρες, τοὺς προύχοντες ποὺ πλήρωσαν τὸ τίμημα νὰ ἡγούνηται ἑνὸς ἡρωϊκοῦ λαοῦ, τοὺς χιλιάδες τῶν λοιπῶν ἀνωνύμων Μακεδόνων οἱ ὁποῖοι ἐσύρθησαν αἰχμάλωτοι ἀπὸ τὸ Ἅγιον Ὄρος, τὴν Χαλκιδική, τὴν Κατερίνη, τὴν Βέροια, τὴν Νάουσα ἐδῶ στὴν Θεσσαλονίκη γιὰ νὰ θανατωθοῦν ἐν μέσῳ φρικτῶν βασανιστηρίων, μάρτυρες γενόμενοι τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς πίστεως. Στὶς νέες Μακεδόνισσες οἱ ὁποῖες πωλήθηκαν στὰ σκλαβοπάζαρα καὶ ὀδηγήθηκαν στὰ χαρέμια τῶν μπέηδων τῆς Ἀνατολῆς. Μὲ ἓναν λόγο μνημόσυνο στὴν Θεσσαλονίκη τῆς θυσίας. Μὲ ἓναν λόγο μνημόσυνο στὴν Θεσσαλονίκη τῆς θυσίας, τῆς μνήμης τῶν πικρῶν γεγονότων ποὺ ἔφθασαν, μὲ τὴν προφορικὴ παράδοση, ὡς τις ἡμέρες μας. Ἡ γενιὰ τοῦ '30 καὶ τοῦ '40 ἡ ὁποία φεύγει σιγὰ-σιγὰ ἀκουσε γι' αὐτὰ τὰ γεγονότα τοῦ Θεσσαλονικεῖου ὀλοκαυτώματος. Γι' αὐτὸ καὶ ὁ ἀποψινὸς λόγος εἶναι βαρὺς, θλιμμένος, συναξάρι καὶ μαρτυρολόγιο, ἀλλὰ καὶ ἐλπιδοφόρος.

Τὰ ἐπαναστατικὰ γεγονότα στὴν Ν. Ἑλλάδα ἀπασχόλησαν ἀπὸ τὸν πρῶτον καιρὸ τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνεξαρτησίας τὴν ἱστορικὴ ἔρευνα, ποὺ παραμέρισε, δυστυχῶς, τὰ ὅσα συνέβησαν στὴν Μακεδονία – γεγονότα ποὺ ζητοῦν, ἀκόμη, τὴν ὀριστικὴ τους ἀνάδειξη, ἂν μπορεῖ, βεβαίως, ἡ ἱστορία νὰ σταματήσει. Δὲν ἔλειψαν, ὡστόσο, μικρὲς μελέτες ποὺ δημοσιεύονταν σποραδικῶς ἀπὸ Θεσσαλονικεῖς λογίους ἀκόμη καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς πόλεως

* Πανηγυρικός λόγος ποὺ ἐκφωνήθηκε στίς 19.03.2008.

μας¹. Μεγάλη, ἐξάπαντος, ἦταν ἡ συμβολή, κατὰ τὴν ἄποψή μου, τριῶν ἀνδρῶν συνδεδεμένων μὲ τὴν Ε.Μ.Σ. οἱ ὁποῖοι γνώρισαν σὲ μᾶς τοὺς νεώτερους τὴν γενναία καὶ ἡρωϊκὴ συμμετοχὴ τῶν Μακεδόνων τὸ 1821. Πρόκειται γιὰ τὸν Μιχ. Λάσκαρι, ποὺ μεσοῦντος τοῦ Β' Μεγάλου Πολέμου, δημοσίευσε στὸ περιοδικὸ *Balkanica* (1943) εἰδήσεις γιὰ τὰ γεγονότα τοῦ 1821 μὲ βάση ἀναφορὲς τοῦ Γάλλου προξένου στὴν Θεσσαλονίκη κατὰ τὴν κρίσιμη περίοδο 1821-1826², τὸν Ἰω. Βασδραβέλλη μὲ τὰ δύο κλασσικά, πλέον, ἔργα του γιὰ τὴν Μακεδονία κατὰ τὸ 1821³ καὶ τὸν Ἀπ. Ε. Βακαλόπουλο, τόσον μὲ τὶς μικρότερες μελέτες του, ὅσον καὶ τὴν *Ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης*⁴. Πολύτιμη, ἐξάλλου, εἶναι καὶ ἡ μακρὰ σειρὰ τῶν ἀναφορῶν τοῦ Γάλλου προξένου Bottu, ἀποσπάσματα ἢ εἰδήσεις, μὲ βάση τὶς ἀναφορὲς αὐτές, δημοσίευσε ὁ ὁμιλῶν⁵. Χρήσιμα εἶναι καὶ ὅσα προέρχονται ἀπὸ δημοσιεύσεις νεωτέρων ἱστορικῶν, ὅπως αὐτὸ τοῦ Ἑλληνοαμερικανοῦ Γ. Σούλη⁶.

Ἀπὸ τοὺς νεώτερους ἱστορικοὺς ἀξιομνημόνευτη γιὰ τὴν σύνολη θεώρηση τῆς ἐποχῆς εἶναι ἡ μελέτη τοῦ συμπολίτου κ. Εὐδ. Ἀχ. Χελίμογλου, «*Τὸ «Κοινὸν τῆς Πολιτείας» καὶ οἱ περιπέτειές του*, Θεσσαλονίκη, ἔκδ. Ε.Μ.Σ., 2008.

1. Βλ. γιὰ παράδειγμα: Κωνστ. Τάττης, «*Τὸ 1821 ἐν Θεσσαλονίκη. Ποῖοι οἱ πρῶτοι ἥρωες καὶ μάρτυρες*», *Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον* 10 (1934) 272-274· Ἄντ. Θεοδορίδης, *Ἡ δραματικὴ συμβολὴ τῆς Θεσσαλονίκης στὸν ἀγῶνα τοῦ 1821*, Θεσσαλονίκη 1940.

2. M. Lascaris, «*La révolution grecque vue de Salonique. Rapports des consuls de France et d'Autriche, 1821-1826*», *Balkanica* 6 (1943) 145-168.

3. Ἰω. Κ. Βασδραβέλλης, *Οἱ Μακεδόνες κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821*, ἔκδ. τρίτη μὲ τὰς νέας ἱστορικὰς πηγὰς, Θεσσαλονίκη 1967 (στὸ ἐξῆς: *Οἱ Μακεδόνες*)· ὁ ἴδιος, *Ἡ Θεσσαλονίκη κατὰ τὸν ἀγῶνα τῆς ἀνεξαρτησίας*, Θεσσαλονίκη 1964 (στὸ ἐξῆς: *Ἡ Θεσσαλονίκη κατὰ τὸν ἀγῶνα*).

4. Ἀπ. Ε. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης*, 316 π.Χ.-1983, Θεσσαλονίκη, ἔκδ. Κυριακίδη, 1997, σσ. 298-307 καὶ ὁ ἴδιος, «*Ἡ Θεσσαλονίκη καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις τοῦ 1821*», *Παγκαρπία Μακεδονικῆς Γῆς, τιμητικὴ προσφορὰ τῆς Ἐταιρείας Μακεδονικῶν Σπουδῶν*, Θεσσαλονίκη 1980, σσ. 73-99 (στὸ ἐξῆς: «*Ἡ Θεσσαλονίκη καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάστασις*»). Πρβλ. καὶ τὸν Κ. Α. Βακαλόπουλο, *Ἀνέκδοτα ἱστορικὰ στοιχεῖα ἀναφερόμενα στὴν Μακεδονία πρὶν καὶ μετὰ τὸ 1821*, Θεσσαλονίκη 1975.

5. Ἀθ. Ε. Καραθανάσης, *Θεσσαλονίκη καὶ Μακεδονία 1800-1825. Μία εἰκοσιπενταετία ἐν μέσῳ θυέλλης*, Θεσσαλονίκη, ἔκδ. Ε.Μ.Σ., 1996 (στὸ ἐξῆς: *Θεσσαλονίκη καὶ Μακεδονία*).

6. Γ. Σούλης, «*Ἡ Θεσσαλονίκη κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*», *Μακεδονικά* 2 (1941-1952) 583-589.

Όσα διαδραματίστηκαν στην πόλη μας και την Μακεδονία στοχεύει ο προκείμενος λόγος να παρουσιάσει στην άποψινή επετειακή εκδήλωση της Έταιρείας μας. Φυσικά στην οικονομία του χρόνου.

Δέκα πέντε χρόνια πριν την έκρηξη της Έπαναστάσεως στην Μακεδονία επικρατούσε αναταραχή πνευμάτων ανάμεσα στους Ρωμηούς που δεν έκρυβαν την ικανοποίησή τους για τις επιτυχίες των Σέρβων που είχαν ήδη στασιάσει το 1804· από την άλλη, οι Ρώσοι εξέδηλωναν έντονο ενδιαφέρον για τα Βαλκάνια, που είχαν ήδη αρκετούς Ρωμηούς φίλους και πράκτορες μες την Θεσσαλονίκη, αλλά και πυκνή επικοινωνία με καπεταναίους του Όλύμπου μέσω του Έλληνα Ροδοφοινίκη⁷. Στά σπίτια των Θεσσαλονικέων τραγουδοῦσαν τον *Θούριο του Ρήγα Βελεστινλή*, όπως σ' αυτό του Μεσθενέως, τον όποιο οι Τούρκοι όδηγησαν στην φυλακή⁸. Αργότερα θα τον άπαντήσουμε άγωνιζόμενο στο Μεσολόγγι⁹. Τον *Θούριο*, επίσης, τραγουδοῦσαν και χόρευαν οι ναυτικοί της Ίερισσοῦ σε ρυθμό χασάπικου¹⁰. Μία μερίδα συμπολιτῶν μας είχε ένθουσιασθεῖ από τις άρχες της Γαλλικής Έπαναστάσεως και οι Άγγλοι και οι Ρωμαιοκαθολικοί άνησυχούσαν γι' αυτήν την συμπάθεια των Έλλήνων πρὸς τους Γάλλους, γι' αυτό και μοίραζαν φυλλάδια ὑπὲρ τοῦ Πά-

7. Άπ. Ε. Βακαλόπουλος, *Ίστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1969, σσ. 531, 533 (στο έξής: *Ίστορία της Μακεδονίας*).

8. Άβραάμ Παπάζογλου, «Η Θεσσαλονίκη κατά τον Μάιο του 1821», *Μακεδονικά* 1 (1940) 421-422, 423.

9. Τότε που κατεβαίνει στο Μεσολόγγι, αλλάζει το όνομά του στο άρχαιοπρεπές Μεσθανεύς (Μεσθενεύς) και γίνεται ο τυπογράφος των *Έλληνικῶν Χρονικῶν*, της γνωστής έφημερίδος του Μεσολογγίου που εξέδιδε ο Έλβετός Φιλέλληγν Johann J. Mayer. Έκει τον εύρίσκει τον Οκτώβριο του 1824 ο γαμπρός του Γεώργιος Κυριάκης, έξάδελφος του τραγικού ὑποπροξένου της Δανίας Τζάνε Έμμ. Κυριακού, που διεσώθη από την σφαγή του Μαΐου 1822 – βλ. γι' αυτά παρακάτω. Συγγενής του Μεσθενέως θα ήσαν ο Γεώργιος Μεσθενεύς, τυπογράφος και αυτός, που ενδιαφέρεται να αναλάβει την διεύθυνση της Έθνικῆς Τυπογραφίας, *Γενική Έφημερίς της Ελλάδος 19 Νοεμβρίου 1827*, σσ. 3, 11. Όσο για τον ίδιο ὑποθέτω ότι θα ήυρε ήρωικό θάνατο κατά την Έξοδο του Μεσολογγίου, βλ. Άγγελ. Β. Μεταλλινού (Π. Τσιώμου), *Παλαιά Θεσσαλονίκη Είκονογραφημένη*, Θεσσαλονίκη 1939, σσ. 1, 102, όπου αναμνήσεις των άπογόνων του για την φυγή του στην Ν. Ελλάδα. Πρβλ. Άπ. Βακαλόπουλος, «Η Θεσσαλονίκη και η Έλληνική Έπανάσταση», *ό.π.*, σσ. 79-80. Στην Θεσσαλονίκη σήμερα υπάρχουν οικογένειες με το επώνυμο *Μεσθενεύς*, ως ο συνάδελφος της Όδοντιατρικής Σχολῆς κ. Κ. Μεσθανεύς.

10. S. Baud-Bovy, «Ό σκοπὸς του Θουρίου του Ρήγα», *Πρακτικά Δ' Συμποσίου Λαογραφίας του Βορειοελλαδικού χώρου, Ήπειρος, Μακεδονία, Θράκη, Θεσσαλονίκη*, έκδ. Ι.Μ.Χ.Α., 1983, σσ. 12-13.

πα και τῆς Ἐκκλησίας του¹¹. Στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἁγίου Μηνᾶ συνεδρίαζαν συχνὰ οἱ Φιλικοὶ τῆς Θεσσαλονίκης καὶ συζητοῦσαν γιὰ τὸ Φανάρι, τὸν Μωριᾶ καὶ στὴν Μονὴ Βλατάδων ὀρκίζονταν στὰ μυστικά τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας¹².

Ὁ Γιουσοῦφ μπέης, μουτεσελίμης-διοικητῆς τῆς Θεσσαλονίκης, ἄρχισε νὰ φυλακίζει προληπτικῶς πολλοὺς Ρωμηοὺς στὸν Λευκὸ Πύργο, τὸν γνωστὸ ὡς τὰ ὕστερα χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας, ὡς *Κανλῆ Γκιουλέ*, πύργο τοῦ Αἵματος δηλ. Καὶ ἓνας φιλεύσπλαχνος μολλᾶς (δικαστῆς) ὁ Χαΐρουλλάχ, ποὺ μόλις εἶχε φθάσει στὴν Θεσσαλονίκη καὶ ἔδειχνε προφανῆ συμπάθεια πρὸς τοὺς Ρωμηοὺς, ἔγραφε τὸν Ἰούνιο τοῦ 1821 τὰ ὅσα εἶδε ἐκεῖνες τὶς ἡμέρες στὸν Πύργο τοῦ Αἵματος¹³. Εἶχε ὑποψιασθεῖ τὶς κινήσεις τῶν Ρωμηῶν, τὸν εἶχε προΐδεάσει μάλιστα, ὁ Γιουσοῦφ μπέης ὅτι θὰ ἔσφαζε τοὺς Θεσσαλονικεῖς, γι' αὐτὸ καὶ τρομαγμένος ἐπισκέφθηκε στὴν μητρόπολη τὸν τοποτηρητὴ τοῦ ἀπόντος στὴν Βασιλεύουσα μητροπολίτη Ἰωσήφ ἐπίσκοπο Κίτρου Μελέτιο¹⁴. Στὸν γηραιὸ τοποτηρητὴ ὁ Χαΐρουλλάχ ἀπεκάλυψε τὶς προθέσεις τοῦ Γιουσοῦφ. Ὀλίγον ἀργότερα, στὶς 27 Φεβρουαρίου 1821, ὁ σκληρὸς διοικητῆς φυλάκισε τὸν ἀγαθὸ Χαΐρουλλάχ στὸν Λευκὸ Πύργο μὲ τὴν αἰτιολογία ὅτι συμπαθοῦσε τοὺς Ρωμηοὺς¹⁵! Στὴν φυλακὴ ἤδρε φυλακισμένους πολλοὺς Θεσσα-

11. Καραθανάσης, *Θεσσαλονίκη καὶ Μακεδονία*, ὁ.π., σ. 14.

12. Ὁ Χαΐρουλλάχ γράφει στὸν σουλτάνο ὅτι ὁ Γιουσοῦφ φυλάκιζε στὸν Λευκὸ Πύργο Ρωμηοὺς, γιατί, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, συζητοῦσαν στὸν Ἅγιο Μηνᾶ γιὰ τὸ Πατριαρχεῖο καὶ τὸν Πατριάρχη.

13. Παπάζογλου, ὁ.π., 424. Πρβλ. Ἄπ. Βακαλόπουλος, «Ἡ Θεσσαλονίκη καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση», ὁ.π., σ. 82 κ.ἐξ., ὅπου λυρική διήγηση τῶν συμβάντων μὲ βᾶση τὸν Ἄβρ. Παπάζογλου.

14. Ἦταν τοποτηρητῆς τοῦ μητροπολίτου Θεσσαλονίκης φέρων τὸν τίτλο τοῦ «Προέδρου Κίτρου» ἐντὸς τοῦ πλαισίου Ἐπισκοπικῆς Συνόδου Θεσσαλονίκης γιὰ τὴν ὁποία βλ. Ἀθ. Ε. Καραθανάσης - ἀρχιμ. Γεώργιος Τριανταφυλλίδης, *Ἡ Ἐπισκοπικὴ Σύνοδος τῆς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης 1905-2005 αἰ.*, ἐκδ. Θεσσαλονίκη, Ε.Μ.Σ., 1994 καὶ Ἀθ. Ε. Καραθανάσης, «Ἡ Ἐπαρχιακὴ Μητροπολιτικὴ Σύνοδος Θεσσαλονίκης», *Πρακτικὰ ἸΓ' Διεθνοῦς Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου, ἈΔ' Δημήτρια, Δῆμος Θεσσαλονίκης - Ἰ. Π. Σ. Μονὴ Βλατάδων*, Θεσσαλονίκη 2000. Ὁ Μελέτιος ἦταν ἐπίσκοπος Κίτρου τὴν περίοδο ante 1815-21/7/1821 – βλ. διάκονος Ἰγνάτιος Σωτηριάδης, «Κατάλογος ἐπισκόπων καὶ μητροπολιτῶν Κίτρου», *Πρακτικὰ Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου, Ἡ Πιερία στὰ βυζαντινὰ καὶ νεότερα χρόνια*, Θεσσαλονίκη, ἐκδ. ἀφῶν Κυριακίδη, 1993, σ. 245.

15. Αἰτία ἦταν τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Χαΐρουλλάχ σηκώθηκε, ἐνῶ καθόταν σὲ καφενεῖο, κοντὰ στὸ Καζαντζιὰρ τζαμισί (στὴν Παναγία Χαλκῆων), ὅταν περνοῦσε ἀπ' ἐκεῖ ἡ ἐξόδιος τελετὴ ἐνὸς Ρωμηοῦ καὶ εἶπε: Ἀλλάχ ραχμέτ εἰλεσί, Ὁ Θεὸς ὡς

λονικεῖς καὶ ἀνάμεσά τους τὸν πρόκριτο Μαλάκη· ὅλοι ἦσαν ὑποπτοι γιὰ ἐξέγερση. Δύο ἡμέρες ἀργότερα ἔφεραν στὴν φυλακὴ, ἔγραφε ὁ Χαΐρουλλάχ στὸν σουλτάνο, ἓνα ἄνθρωπο τοῦ Πατριαρχείου ποὺ θὰ κόμιζε ἀπὸ τὴν Θεσσαλονίκη στὴν Βλαχία μηνύματα γιὰ τὴν ἐξέγερση¹⁶. Εἶδε πολλὰ στὴν φυλακὴ ὁ Χαΐρουλλάχ, ὥσπου τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1821 ἀποφυλακίσθηκε καὶ ἦταν ἔτοιμος νὰ ἀναχωρήσει γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη, ὅποτε ξέσπασαν στὴν Θεσσαλονίκη τὰ τραγικὰ γεγονότα ποὺ τὸν κράτησαν στὴν πόλη μας, γενόμενος, τοιουτοτρόπως, αὐτόπτης μάρτυς τῶν παθῶν τῶν Θεσσαλονικέων. Τότε συνελήφθησαν ὁ Φιλικὸς ἱερεὺς Ἀνανίας Μαρκόπουλος καὶ 4-5 ἄτομα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἓνας ἀνώνυμος Θεσσαλονικεὺς παντοπώλης¹⁷. Στὸ μεταξὺ, ἔγινε γνωστὴ στὴν Θεσσαλονίκη ἡ ἐπανάσταση στὴν Μολδοβλαχία μὲ τὸν Ἀλέξανδρο Ὑψηλάντη ποὺ ἔδωσαν ἀφορμὴ στὸν Γιουσοῦφ νὰ συλλάβει Φιλικοὺς συμπολίτες μας, ἐνῶ οἱ στρατιῶτες τοῦ τρομοκρατοῦσαν τὸν χριστιανικὸ πληθυσμὸ¹⁸. Ἀκολούθησε ἡ ἐπανάσταση στὸν Πολύγυρο στὶς 16-17 Μαΐου 1821, ποὺ ἀπησχόλησε ἀπὸ τὸ ἴδιο βῆμα τῆς Ε.Μ.Σ., δύο διακεκριμένους Θεσσαλονικεῖς, τὸν καθηγητὴ κ. Χαρ. Παπαστάθη¹⁹ καὶ τὸ ἀφοσιωμένο τέκνο τῆς Χαλκιδικῆς ἀρχαιολόγο κ. Ἰωακείμ Παπάγγελο²⁰. Ἡ Ἐπανάσταση αὐτὴ ἐξόργισε τὸν Γιουσοῦφ ποὺ ἔρριψε στὰ ὑπόγεια τοῦ Διοικητηρίου 400 ὁμήρους, κατ' ἄλλους 1.700, ἀπὸ τοὺς ὁποίους 100 ἦσαν μετοχιάριοι τῶν ἀγιορειτικῶν μονῶν ποὺ ζοῦσαν στὴν Θεσσαλονίκη διαχειριζόμενοι τὶς ὑποθέσεις τῶν μονῶν τους²¹. Ἄλλοι φυλακίσθηκαν στὸ ἑλληνικὸ νοσοκομεῖο (τὸ πανουκλόσπιτο) ποὺ εὐρισκόταν ἔξω τῶν τειχῶν, στὴν θέση τῆς παλαιᾶς ἠλεκτρικῆς ἐται-

τὸν συγχωρέσει. Ἐξ αὐτοῦ ὁ Γιουσοῦφ θεώρησε ἄπιστο τὸν Χαΐρουλλάχ, ἀφοῦ λυπήθηκε ἓναν ἄπιστο. Παπάζογλου, *ὁ.π.*, 424.

16. Παπάζογλου, *ὁ.π.*, 424-426. Ὁ Μαλάκης, ἔγραφε ὁ Χαΐρουλλάχ, ἦταν θεοσεβούμενος καὶ τίμιος πρόκριτος καὶ ἐπίτροπος (μουτεβελῆς) τῆς μητροπόλεως. Ὁ ἄνθρωπος τοῦ Πατριαρχείου ποὺ φυλακίσθηκε κόμιζε ἐπιστολὴ στὸν τοποτηρητὴ τοῦ μητροπολίτου Μακάρ ἐφέντη, δηλ. τὸν Κίτρος Μελέτιο.

17. Βασδραβέλλης, *Οἱ Μακεδόνες*, *ὁ.π.*, σ. 127.

18. *Ὁ.π.*

19. Χ. Κ. Παπαστάθης, *Τὸ χρονικὸ τῆς Ὁρμύλιας*, Θεσσαλονίκη, ἔκδ. University Press, 2004.

20. Ἰωακείμ Παπάγγελο, *Τὰ πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1821 στὴ Χαλκιδικὴ* (διάλεξη δοθεῖσα τὸν Μάρτιο τοῦ 2004, ἀνέκδοτη).

21. Βασραβέλλης, *Οἱ Μακεδόνες*, *ὁ.π.*, σ. 127· Σούλης, *ὁ.π.*, 587. Πρβλ. Ἰω. Μαμαλάκης, «Διήγησις περὶ Ἁγίου Ὁρους ἐν καιρῷ Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821», *ΕΕΦΣΠΘ* 7 (1957) 229.

ρείας²². Τότε μαρτύρησε ὁ τοποτηρητὴς τοῦ μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Ἰωσήφ, ποὺ εἶχε ἤδη ἀπαγχονισθεῖ μαζί με τὸν Πατριάρχη Γρηγόριο τὸν Ε΄ στὴν Κωνσταντινούπολη· ἦταν, ὅπως εἶπαμε, ὁ ἐπίσκοπος Κίτρους Μελέτιος,

Τοὺς φέραν δεμένους καὶ τότε ράγισεν ἡ καρδιά μου βλέποντας τὸν Μακάρ ἀφέντη με τ' ἄσπρα γένεια καὶ τὰ μακριὰ μαλλιά του ἀκατάγαστα, νὰ παραδίδεται στὰ χέρια τοῦ μπαση̄ μπουζούκ καὶ νὰ κομματιάζεται στὴ μεγάλη πλατεία τοῦ Καπανιοῦ. Ἐνὸς ἄλλου γέροντα σεβάσμιου, τοῦ παπα Γιάννη, τῆς ἐκκλησίας τοῦ Μηνᾶ ἐφέντη, τοῦ κόψαν τὰ πόδια καὶ τὰ χέρια, ἔγραφε ὁ Χαΐρουλλαχ στὸν σουλτάνο²³.

Μαζί του μαρτύρησαν στὶς 18 ἢ 19 Μαΐου, οἱ πρόκριτοι τῆς πόλεώς μας Χριστόδουλος Μπαλάνος, Γεώργιος Πάϊκος, Χρ. Σκανδαλίδης, Μενεξές κ. ἄ.²⁴. Τόπος τοῦ μαρτυρίου τους τὸ Καπάνι – ὁ Μενεξές κρεμάσθηκε στὸ Μεγάλο Τσινάρι τοῦ Ὀρτάτς ἐφέντη τζαμισῆ, στὴν πλατεία δηλ. ποὺ εἶναι ἐμπρὸς στὸν Ἅγιο Γεώργιο Ροτόντα. Ἡ σύζυγος Μπαλάνου, κόρη Πάϊκου, κινδύνευσε μάλιστα νὰ πωληθεῖ σκλάβα, ἀλλ' ἐλευθερώθηκε με καταβολὴ πολλῶν λύτρων²⁵.

Καὶ ὁ χριστιανικὸς πληθυσμὸς κατατρομοκρατημένος κατέφυγε στοὺς ναοὺς, αὐτοὺς τοὺς ταπεινοὺς τῆς Τουρκοκρατίας, ἀφοῦ οἱ πε-

22. *Ministère des Affaires Etrangères, Correspondance Consulaire, Salonique*, φάκ. 19, φφ. 31r. Γιὰ τὸ νοσοκομεῖο βλ. Εὐ. Χεκίμογλου, «Ἑλληνικὰ Νοσοκομεῖα τῆς Θεσσαλονίκης ἐπὶ Τουρκοκρατίας», *Μακεδονικὰ* 28 (1992) 62-64 καὶ Καραθανάσης, *Θεσσαλονίκη καὶ Μακεδονία*, ὅ.π., σ. 35.

23. Παπάζογλου, ὅ.π., 428.

24. Κ. Α. Βακαλόπουλος, ὅ.π., σσ. 70-78. Πρβλ. Βασδραβέλλης, *Οἱ Μακεδόνες*, ὅ.π., σσ. 127-128. Ἡ προφορική παράδοση ὁμιλεῖ γιὰ τὶς σφαγὲς στὸ Καπάνι, ὅπου τὰ θύματα σφάζονταν σὰν ἀρνιά, με σουγιάδες ποὺ δὲν ἔκοβαν, ἀπὸ δημίους γύφτους καὶ ὅτι πολλοὶ μελλοθάνατοι πλήρωναν τοὺς δημίους τους, προκειμένου νὰ ἀποφύγουν τὰ βασανιστήρια, νὰ τοὺς κρεμάσουν στοὺς πλατάνους τῆς πόρτας τῆς Καλαμαριαῆς ἢ τοῦ Βαρδάρη. Ἄγγ. Μεταλλινού, *Στοιχειώδης ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1944, σσ. 38-39 καὶ Χρ. Γ. Γουγούσης, «Τὰ παλούκια καὶ οἱ πλάτανοι», *Μακεδονικὸν Ἡμερολόγιον ὁ Γόρδιος Δεσμὸς 1915*, σσ. 95-96.

25. Ὁ Γάλλος Πρόξενος Bottu στὴν ἀπὸ 19 Φεβρ. 1822 ἀναφορὰ του πρὸς τὸ Γαλλικὸ Ἰπουργεῖο Ἐξωτερικῶν ἐπισυνάπτει ἐπιστολή, πρὸς τὸν ἴδιο, τῆς Ἀννέτας Πάϊκου ὅπου γράφει γιὰ τὴν τραγικὴ τύχη τοῦ συζύγου της καὶ ἀναπτύσσει τὸ αἶτημά της νὰ μεριμνήσουν οἱ ἀρχὲς τῆς Μασσαλίας γιὰ νὰ περιέλθει στὴν ἴδια τὸ προῖδν τῆς πωλήσεως 62 μπάλλων βαμβακιοῦ ποὺ ἔστειλε ὁ σύζυγός της στὴν Μασσαλία στοὺς ἐμπόρους Samuel Saporta, E. Κυριακό, Mattatia Abrami· *Ministère des Affaires Etrangères*, ὅ.π., φάκ. 19, φ. 50r-v.

ρίλαμπροι βυζαντινοὶ εἶχαν μετατραπῆ σὲ τζαμιὰ εὐθὺς μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 1430. Στὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο, στὴν Ἐγνατία ὁδὸ, ὅπου μὲν εἶχαν τελειώσει οἱ ἐπισκευές του, εἶχαν καταφύγει ἑκατοντάδες Ρωμηοί, οἱ περισσότεροὶ τῶν ὁποίων εἶτε ἐσφάγησαν, εἶτε πέθαναν ἀπὸ ἀσφυξία στὶς σαράντα ἡμέρες τοῦ ἐγκλεισμοῦ τους ἐκεῖ²⁶. Πρὸ εἰκοσαετίας ἐγένοντο ἐργασίες στὸ δάπεδο τοῦ ναοῦ καὶ εὐρέθησαν ἑκατοντάδες ὀστῶν. Νὰ ἦταν ἄρα γε ἐκείνων τῶν δυστυχησμένων Θεσσαλονικέων; Ἄλλοι συμπολίτες μας εἶχαν καταφύγει στὸ ἐσωτερικὸ καὶ στὸ προαύλιο τοῦ σημερινοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, ποὺ τότε ἐτιμᾶτο στὴν μνήμη τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. Μία ἡμέρα, ὅμως, οἱ Τοῦρκοι ἔσπασαν μὲ τσεκούρια τὴν θύρα τοῦ ναοῦ, εἰσῆλθον στὸ ἐσωτερικὸ του καὶ προέβησαν σὲ ἀνελέητες σφαγές. Ἄλλους ἀπὸ αὐτοὺς τοὺς μετέφεραν στὸ Καπάνι, ὅπου τοὺς περίμενε ὁ Γιουσούφ καὶ οἱ ἐπιτελεῖς του! καὶ τοὺς καρατόμησαν. Ὅλιγοι ἦσαν ἐκεῖνοι ποὺ διασώθηκαν ἀπὸ τὴν σφαγὴ πληρώνοντας βαρύτερα λύτρα καὶ ἄλλοι σώθηκαν ἀπὸ δερβίσηδες τοῦ τάγματος τῶν Μπεκτασίδων καθὼς ἔτρεξαν στὸν παρακείμενο τεκκέ τους – αὐτὸς ἦταν στὴν συμβολὴ τῶν σημερινῶν ὁδῶν Σούτσου-Ρακτιβάν, ὁ Sali Tekkesi· ἄλλοι, λέγουν, ὅτι κατέφυγαν στὸν τεκκέ Kara Ali, ποὺ ἦταν πλησίον τῆς Νέας Παναγίας ἢ στὸν Fatihyé, ὅπου πρὶν ἦταν ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Νέστορος, πλησίον τοῦ σημερινοῦ Ἐργατικοῦ Κέντρου²⁷.

Ὅλη ἡ πόλη ζοῦσε τὸ μαρτύριό της ἀπὸ τὸν Ἀπρίλιο ὡς τὸν Μάιο τοῦ 1821. Ἐκατοντάδες συμπολιτῶν μας εὐρίσκονταν σιδηροδέσμιοι στὸν σημερινὸ χῶρο ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὴν πλατεία Συντριβανίου ὡς τὸ Γ' Σῶμα Στρατοῦ. Κατὰ μῆκος τῆς ἀποστάσεως αὐτῆς, ἐκτὸς τειχῶν, ἔλαβον χώρα φρικτὰ βασανιστήρια, ἀπαγχονισμοί, σφαγές,

26. Κ. Βακαλόπουλος, *ὁ.π.*, σ. 78 καὶ Ἄπ. Βακαλόπουλος, «Ἡ Θεσσαλονίκη καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση», *ὁ.π.*, σ. 82 κέξ. Πρὸβλ. Ἄπ. Βακαλόπουλος, *αὐτ.*, σ. 88, μὲ πληροφορίες ἐπὶ τῇ βάσει τῆς προφορικῆς παραδόσεως ποὺ κατέγραψε στὴν ἐφημ. *Ἑλληνικὸς Βορρᾶς*, Κυριακὴ 25 Μαρτίου 1945 ὁ Μ.(εσολογίτης).

27. Βασ. Δημητριάδης, *Τοπογραφία τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας 1430-1912*, Θεσσαλονίκη, ἔκδ. Ε.Μ.Σ., 1983, σσ. 380-383 (στὸ ἐξῆς: *Τοπογραφία*). Γιὰ τὴν ἐξαίρεση, ἀπὸ τὶς τουρκικὲς θηριωδίες, τῶν δερβίσηδων βλ. καὶ Παπάζογλου, *ὁ.π.*, 428. Ὁ Ἄπ. Ε. Βακαλόπουλος, «Ἡ Θεσσαλονίκη καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση», *ὁ.π.*, σ. 87 γράφει ὅτι ὁ τεκκέ τῶν δερβίσιδων, ὅπου κατέφυγαν οἱ Θεσσαλονικεῖς, ἦταν ὁ Fetie, ποὺ εὐρισκόταν, λέγει, ἀπέναντι ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου. Ἀλλὰ κοντὰ στὸν τότε μητροπολιτικὸ ναὸ ἦταν ὁ ἐν λόγω Sali Tekkesi. Ὅσο γιὰ τοὺς προκρίτους ὁ Αὐστριακὸς πρόξενος στὴν Θεσσαλονίκη de Cloch γράφει στὶς 30 Ἰουνίου/12 Ἰουλίου 1821 ὅτι οἱ Τοῦρκοι τοὺς κρατοῦσαν σιδηροδέσμιους. Lascaris, *ὁ.π.*, 148.

ἀνασκολοπισμοί. Ἐνας νεαρός, τότε, μέλος τῆς γαλλικῆς παροικίας τῆς Θεσσαλονίκης, ὁ Ρωμαιοκαθολικὸς François Parsy, γόνος ἐμπόρων, εἶχε τὴν νεανικὴ περιέργεια νὰ μεταβεῖ στὸν χῶρο αὐτόν. Γέρος πιά, τὸ 1894, εἶχε φθάσει πιά στὰ 90 χρόνια του, θυμοῦνταν ὅλα τούτα τὰ τραγικὰ καὶ τὰ περιέγραψε «μετ' ἀπαθείας μετὰ πολλὰς παρακλήσεις μου ὅ,τι εἶχεν ἴδει ἰδίους ὄμμασι», σὲ Θεσσαλονικέα, κρυπτόμενο ὑπὸ τὰ ἀρχικὰ Α.Γ. –ή Θεσσαλονίκη, ἄλλωστε, ἦταν ἀκόμη τουρκοκρατούμενη. Διηγεῖται ὁ Parsy στὸν Α.Γ.²⁸.

Ὅλον τὸ ἀπὸ τῆς πύλης Καλαμαριάς μέχρι τοῦ στρατῶνος διάστημα ἦτο ἐπὶ πολὺν καιρὸν φρικῶδες θέατρον ἀνασκολοπισμῶν καὶ παντοίων ἄλλων βασάνων. Ἀνεσκολοπίζοντο οἱ τάλανες Χριστιανοὶ Ἕλληνες κατὰ δεκάδας καὶ ἑκατοντάδες ἀκόμη καὶ οἱ πέριξ λόφοι ἀντήχουν ἐκ τῶν γοερῶν κραυγῶν τῆς ἀπεριγράπτου ἀγωνίας, ὁ δὲ ἀνὴρ ἐπληροῦτο ἐκ τῆς δυσωδίας τῶν ἀποσυντιθεμένων πτωμάτων. Ὑπεβάλλοντο δὲ εἰς τὸ μαρτύριον τοῦτο πλειότερον οἱ προεστῶτες καὶ ἄλλοι σημαίνοντες τῆς ἐπαναστάσεως Χαλκιδικῆς καὶ ὑφίσταντο αὐτὸ ἐν μέσῳ ἀπεριγράπτων ἀλγηδόνων καὶ τῆς κτηνωδίας τῶν δημίων των ... Τὰ τουρκόπαιδα ἐξήρχοντο τῶν πυλῶν ἀθρόα καὶ διεσκέδαζον τυμπανίζοντα διὰ δύο ράβδων ἐπὶ τῶν γυμνῶν γαστέρων τῶν μαρτύρων, τὰς ὁποίας μετεώριζον τὰ ἐκ τῆς ἀποσυνθέσεως ἀέρια, ἐνῶ αἱ Τούρκισσαι ἴσταντο ἐπὶ ὥρας ἐπὶ τῶν ἐπάλλξεων ἐντροφῶσαι εἰς τὸ ἀτερπέστατον θέαμα τῆς προσαγωγῆς νέων θυμάτων καὶ τῆς ὑποβολῆς αὐτῶν εἰς τὸ μαρτύριον τοῦ ἀνασκολοπισμοῦ.

Ἐκεῖνον τὸν καιρὸ, Ἀπρίλιος-Μάϊος τοῦ 1821, χωρὶὰ ὀλόκληρα καίγονταν σ' ὅλο τὸ μῆκος τῆς παραλίας ἀπὸ τὸν Θερμαϊκὸ ὡς τὴν Κατερίνη καὶ ἐντρομοὶ οἱ Θεσσαλονικεῖς ἔβλεπαν τὴν φωτιὰ νὰ καταπίνει τὰ ἄλλοτε γραφικὰ χωριά. Τὸ ἴδιο καὶ τὰ χωριά τῆς Χαλκιδικῆς ποὺ σὲ μερικοὺς ναοὺς τῶν χωριῶν τους πρὶν ἀπὸ ὀλίγα χρόνια διακρίνονταν τὰ σημάδια τῆς καταστροφῆς²⁹.

28. Α.Γ., «Μακεδονικὰ Σύμμεικτα», Ἐπετηρὶς Φιλολογικὸς Σύλλογος Παρνασσός, ἔτος Η', Ἀθῆναι 1904, σ. 198.

29. Ὁ Ἰμπραϊμ πασᾶς κομπάζοντας ἔγραφε στὸν ἱεροδικαστὴ Βεροῖας (21 Ἰουλίου 1821) καυχώμενος γιὰ τὰ κατορθώματά του: Ἐκκαθαρίζω ἀπὸ τῶν τοιούτων ἀκαθάρτων στοιχείων καὶ βδελυρῶν ἐρπετῶν τὴν περιφέρειαν Θεσσαλονικῆς ἐπέδραμον μετὰ τοῦ γενναίου στρατοῦ μου κατὰ τῶν περιοχῶν Καλαμαριάς, Παζαρούδας, Σιδηρόπορτας, Πολυγύρου, Κασσάνδρας, Κίτρους, Κατερίνης, ἐνθα καταπολεμήσας τοὺς ἀπίστους τούτους ἐξώντωσα καὶ ἀπήλειψα ἀπὸ προσώπου

Καὶ ὅταν ἀναχωροῦσε γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη ὁ Χαΐρουλλάχ, Ἰούνιος τοῦ 1821, ἔγραφε ὅτι 30.000 Θεσσαλονικεῖς καὶ ἄλλοι Μακεδόνες, ποὺ εἶχαν μεταφερθεῖ στὴν πόλη μας ὄμηροι καὶ ἐκτελέσθηκαν, εἶχαν πληρώσει μὲ τὴν ζωὴ τους τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821. Ὅσοι μπόρεσαν κρύφθηκαν καὶ ὅταν ἠρέμησαν ὀλίγον τὰ πράγματα ἐγκατέλειψαν τὴν Θεσσαλονίκη, ὅπως ἡ οἰκογένεια τοῦ Μερκούριου Καφταντζόγλου ποὺ ἐγκαταστάθηκε στὴν Μασσαλία³⁰, ὁ οἰκοδιδάσκαλος τῶν παιδιῶν τοῦ Χαρίση Βαρθολομαῖος ὁ Κουτλουμουσιανὸς ποὺ κρυμμένος στὸ ὑπόγειο τῆς οἰκίας Καυταντζόγλου εἶδε ἀπ' ἐκεῖ τὰ μαρτύρια τῶν Θεσσαλονικέων³¹. Καὶ ὁ Γάλλος πρόξενος Bottù ἔγραφε στὶς ἀναφορές του, ποὺ ἔστειλε στὸ Παρίσι, μὲ περισσὴν ἀπάθεια τὰ ὅσα συνέβησαν τότε στὴν Θεσσαλονίκη κατηγορώντας τοὺς Ἕλληνες ποὺ τόλμησαν νὰ ἐπαναστατήσουν³². Δὲν γνῶριζε ὁ δυστυχῆς τὴν φύση τῶν πραγμάτων. Τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1821 οἱ

γῆς 42 πόλεις καὶ χωριά αὐτῶν, συνωδὰ δὲ τῶ ἱερῶ φετῶ αὐτοὺς μὲν τοὺς ἰδίους διεπέρασα ἐν στόματι ρομφαίας, τὰς γυναίκας καὶ τὰ τέκνα τὰ ἐξηνδραπόδισα, τὰ ὑπάρχοντά των διένειμα μεταξὺ τῶν πιστῶν νικητῶν, τὰς ἐστίας δὲ αὐτῶν παρέδωσα εἰς τὸ πῦρ καὶ τὴν τέφραν, ὥστε φωνὴ ἀλέκτορος νὰ μὴ ἀκούηται πλέον εἰς αὐτάς. Βλ. Ἰω. Βασδραβέλλης, *Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Μακεδονίας. Β', Ἀρχεῖον Βεροίας-Ναούσης (1598-1886)*, Θεσσαλονίκη 1954, σσ. 73-74 (στὸ ἐξῆς: *Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα. Ἀρχεῖον Βεροίας-Ναούσης*).

30. Ἡ χήρα Μερκουρίου Καφταντζόγλου ἔστειλε τὰ τρία παιδιὰ της στὴν Μασσαλία ὅπου θὰ ἐγκατασταθεῖ ὁ ὁμώνυμος ἐμπορικὸς οἶκος. Ἀναφορὰ Bottù ἀπὸ 31 Δεκ. 1821, *Ministère des Affaires Etrangères, ὁ.π.*, φάκ. 19, φφ. 30r-31v.

31. Ἀρχικῶς ἦταν οἰκοδιδάσκαλος τῆς οἰκογενείας Καυταντζόγλου καὶ στὴν συνέχεια τῶν υἱῶν τοῦ γαμβροῦ του Γ. Χαρίση, συνολικὴ διδασκαλικὴ θητεία ὀκτῶ ἔτη. Γιὰ τὰ τραγικὰ γεγονότα τῶν ἡμερῶν ἐκείνων ἔγραφε ὅτι «ἐβγήκα πλέον ἔξω μὲχρι νὰ ἰδῶμεν πότε θέλει παύση ἢ ὀργὴ τοῦ Θεοῦ». Τὴν Θεσσαλονίκη ἐγκατέλειψε λέγεται μὲ τὴν βοήθεια τοῦ Γ. Χαρίση, ποὺ εἶχε αὐστριακὴ ὑπηκοότητα καὶ Γαλλίδα σύζυγο, ἔχοντας «κεῖρι τὴν κόμην καὶ τὸν πῶγωνα, καλύψει τὴν κεφαλὴν εὐρωπαϊκῶ πῖλῳ καὶ φέρει ἐπ' ὤμων σαργάνην». Ἐγκαταστάθηκε ἀρχικῶς στὴν Μασσαλία καὶ ἔπειτα στὴν Βενετία μὲ ἀρκετὰ οἰκονομικὰ προβλήματα, καθ' ὅσον, ὡς ἔγραφε, «εἰσελθὼν εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ Καφταντζόγλου μὲ χιτῶνα ἐξήλθον ὀλόγυμος, μετὰ ὀκταετῆ δουλικὴν μοχθηρίαν...». Βλ. π. Δημητρίου Στρατῆ, *Βαρθολομαῖος (1772-1851), Βιογραφία-Ἐργογραφία* (διδακτ. διατρ. Θεολογικὴ Σχολὴ Α.Π.Θ.), Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 23, 53-56.

32. Ὁ Bottù ἔγραφε αὐτὰ μὲ ἀφορμὴ τὴν σφαγὴ τῆς Χίου: *Μακάρι οἱ αἱματηρὲς σκηνὲς τῆς Χίου νὰ μὴ ἐπαναληφθοῦν ἀλλοῦ!, μακάρι ὅλοι οἱ Ἕλληνες τῆς ἐνδοχώρας νὰ ἀποφύγουν τὸ σκληρὸ πεπρωμένο, στὸ ὁποῖο φαίνεται νὰ τοὺς ἔχει ρίψει ἢ σκληρῆ ἀπρονουσία τῶν νησιωτῶν συμπατριωτῶν τους καὶ ὅπου τοὺς ὀδηγοῦν ταχέως οἱ ἄφρονες προκλήσεις τους*. Βλ. Καραθανάσης, *Θεσσαλονίκη καὶ Μακεδονία, ὁ.π.*, σ. 43.

Τούρκοι σταμάτησαν τις σφαγές και ή πόλη ήσύχασε προσωρινά, όταν τότε έφθασε ο νέος μητροπολίτης Ματθαίος κομίζοντας σουλτανικό φερμάνι που καθησύχαζε τους Θεσσαλονικείς. Έτσι άποφυλακίσθηκαν ως τὰ Χριστούγεννα πολλοί συμπολίτες μας³³.

Άλλ' ή Θεσσαλονίκη ήταν πληγωμένη και μόνη παρηγοριά τών Έλλήνων ήταν τὰ ύδρέικα και ψαριανά πλοία που έβλεπαν οί Θεσσαλονικείς, όσοι ήσαν ακόμη ζωντανοί, στο βάθος του Θερμαϊκού να άποκλείουν την άπό θαλάσσης έπικοινωνία τών Τούρκων³⁴. Τους άνησυχούσε, όμως, τους Θεσσαλονικείς ή άφιξη στην πόλη μας του νέου διοικητού Μεχμέτ Έμίν, του γνωστού ως Άμπολολούτ του Ροπολοφόρου, που έφθασε έδω τον Σεπτέμβριο του 1821 άντικαθιστώντας τον Γιουσουφ μπέη³⁵. Αύτός, ο Άμπολολούτ, έξεστράτευσε τον Μάρτιο του 1822 στο Άγιον Όρος, όπου πολλοί καλόγεροι έξακολουθούσαν στασιάζοντας και άπηγχόνισε 10-12 άπό αυτούς³⁶. Τον έξενεύριζε ή διαρκής παρουσία τών ύδρέικων και ψαριανών πλοίων έξω άπό τον Θερμαϊκό, τόσο που να ζητήσει την βοήθεια τών ξένων προξένων που κλήθηκαν να έπιτρέψουν σε έλληνικά πλοίαρια να άναρτήσουν την σημαία τής χώρας τους και να έξέλθουν στα παράλια και να άναζητήσουν προϊόντα τής μακεδονικής ύπαίθρου³⁷. Άλλ'

33. Για τον έρχομό του Ματθαίου βλ. Βασδραβέλλης, *Οί Μακεδόνες*, ό.π., σ. 142. Πρβλ. Lascaris, ό.π., 148-150 και Μ.(εσολογγίτης), ό.π., ο λόγος για την άποφυλάκιση τών Θεσσαλονικέων.

34. Η Θεσσαλονίκη είχε άποκλειθεί και εύρισκόταν *en état de blocus* άπό Σέδες, Κασσάνδρα, Άγιον Όρος άπό τὰ ύδρέικα καράβια «που άπειλούσαν άδιακόπως με άπόβαση», άναφορά του Bottù, *Ministère des Affaires Etrangères*, ό.π., φάκ. 19, φφ. 46r-49v. Και Lascaris, ό.π., 150-152. Ο Νικ. Κασσομούλης, *Ένθυμήματα στρατιωτικά τής έπαναστάσεως τών Έλλήνων 1821-1833*, τ. Α', Άθήναι 1939, σ. 185, γράφει ότι επέβαινε σ' ένα άπό αυτά που έρριξε μερικές κανονιές μες την πόλη, χωρίς να άντιδράσουν οί Τούρκοι. Είχον σηκώσει μάλιστα και τις έλληνικές σημαίες μπρός στο λιμάνι, στο ύψος του Βαρδαρίου. Ήταν Φεβρουάριος του 1822, βλ. και Θεοδώρα Άθανασιάδου, «Έλληνικά πολεμικά πλοία βομβαρδίζουν το λιμάνι τής Θεσσαλονίκης το Φεβρουάριο του 1822», *Μακεδονικόν Ημερολόγιον* 17 (1947) 113-118.

35. Βασδραβέλλης, *Οί Μακεδόνες*, ό.π., σ. 142. Για τον θάνατο του Μεχμέτ Έμίν και την περιουσία του βλ. Βασδραβέλλης, *Ίστορικά Άρχεϊα Άρχεϊον Βεροίας-Ναούσης*, ό.π., σσ. 298-299.

36. *Ministère des Affaires Etrangères*, ό.π., φάκ. 19, φφ. 35r-36r (άναφορά 15 Ίαν. 1822). Πρβλ. Ίω. Μαμαλάκης, «Τὰ μαρτύρια τών Άγιορειτών έπί Μεχμέτ Έμίν Άβδουλάχ πασά 1822-1833», *ΔΙΕΕ* 17 (1963-1964) 39-153. Βλ. και *Ministère des Affaires Etrangères*, ό.π., φάκ. 19, φφ. 56r-57v.

37. *Ministère des Affaires Etrangères*, ό.π., φάκ. 19, φφ. 46r-49v· Lascaris, ό.π., 150-151.

ή Θεσσαλονίκη δὲν ἠσύχασε. Ἦλθε ἡ ἐπανάσταση στὴν Νάουσα καὶ ἡ καταστολή της στὶς 4/5 Ἀπριλίου 1822 μὲ τὰ γνωστὰ ἐπακόλουθα γιὰ τὴν μαρτυρική αὐτὴ πόλη, ὅπου 1.500-2.000 αἰχμάλωτοι ἐσφάγησαν στὴν θέση Κιόσκ, ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη, μπροστὰ στὸν ἀτάραχο Μεχμέτ καπνίζοντα ἀμέριμνα τὸν ναργιλέ του³⁸. Τὸ πρῶτο δεκαήμερο τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1822 πρόκριτοι τῆς Βεροίας μεταφέρθηκαν ἀλυσσοδεμένοι στὴν Θεσσαλονίκη, μαζί μὲ μία σημαία τῶν ἐπαναστατῶν καὶ πολλοὶ σάκκοι μὲ τὰ κεφάλια δυστυχημένων χωρικῶν. Ἄλλοι, πάλιν, θανατώθηκαν, κατὰ τὴν πορεία τους, πρὸς τὴν Θεσσαλονίκη. Καὶ οἱ Θεσσαλονικεῖς ἔντρομοι ἔβλεπαν τὸ ἀτελείωτο караβάνι τῶν Ναουσαίων καὶ ἄλλων χωρικῶν τῆς Βεροίας ποὺ ῥίπτονταν στὰ ὑπόγεια τοῦ Διοικητηρίου³⁹. Καὶ τότε νέες Μακεδόνισσες ὀδηγοῦνταν

38. Βασδραβέλλης, *Οἱ Μακεδόνες*, ὁ.π., σ. 188. Ὁ Bottù ἔγραφε στὶς 3 Ἀπριλίου 1822 ὅτι φλεγόταν ὅλη ἡ περιοχὴ τῆς Κατερίνης ποὺ εἶχε ξεσηκώσει ὁ καπετὰν Διαμαντής, γιὰ τὸν ὁποῖο μάλιστα ἐκφράζεται ὑποτιμητικά. Τὰ ἑλληνικὰ πλοῖα βοηθοῦν ἀπὸ θαλάσσης τοὺς ἐπαναστάτες καὶ οἱ πρόξενοι τῆς Αὐστρίας καὶ Ἀγγλίας ζητοῦσαν νὰ σταλεῖ πολεμικὸ γιὰ τὴν προστασία τῶν πλοίων τους. Τότε ἔφθασε τὸ γαλλικὸ μπρίκι *La Fleur de Lys* μὲ καπετάνιο τὸν De Viella, «qui a sauvé plusieurs embarcations chargées de canons pris à Monte Santo; les Turcs étaient dans une espèce de enthousiasme», *Ministère des Affaires Etrangères*, ὁ.π., φάκ. 19, φφ. 60r-61v.

Στὶς 10 Μαΐου 1822 ὁ Bottù ἀνέφερε λεπτομερῶς στοὺς προϊσταμένους του γιὰ τὴν πολιορκία τῆς Ναούσης, τὶς σφαγές, τὴν καταστροφή καὶ τὴν κλοπὴ τῶν περιουσιῶν, τὴν αἰχμαλωσία τῶν γυναικοπαίδων, τῶν φόνων ποὺ ἐπισυνέβησαν στὴν Θεσσαλονίκη κατὰ τὴν ἐπιστροφή τοῦ Ἀμπολολοῦτ στὴν πόλη μας, αὐτ., φφ. 74r-v.

39. Ὁ Θεσσαλονικεὺς μὲ τὰ ἀρχικὰ Α.Γ. γράφει ὅτι εἶδε στὸ περιθώριο ἐκκλησιαστικοῦ βιβλίου στὴν Ἑδεσσα χρονογράφημα (ἐνθύμηση δηλ.) ἱερέως τῆς πόλης αὐτῆς γιὰ τὰ γεγονότα στὴν Νάουσα:

1822 Ἀπριλίου 13 ἔγινεν ἡ θλιβερὴ καταστροφὴ τῆς Ναούσης παντελεῖ ἀφανισμῶ ὑπὸ τοῦ ἀπηνεστάτου Ἀμπαλαμποῦτ Πασσᾶ Σελανικ Βαλεση· ἐκατατομήθησαν ἄνδρες 170 καὶ ἐσκλαβώθησαν γυναῖκες, παιδιὰ ὑπὲρ πέντε χιλιάδες. Καὶ ἡ θυγάτηρ μου Αἰκατερίνη ἐκεῖ οὐσα μετὰ τοῦ ἀνδρός αὐτῆς αἰχμαλωτίσθη μεγάλη, καὶ διὰ τὴν ἐξαγοράν της μὲ τὰ δύο της παιδιὰ Γιαννάκη καὶ Κωνσταντίνον (ἐπειδὴ ἡ θυγάτηρ Λένισω μὲ τὴν θείαν της Σμαράγδω ὑπ' ἄλλων Γκέκιδων αἰχμαλωτίσθησαν) ἔδωκα τέσσαρας χιλιάδας γρόσια καὶ ἐξαιτίας των ὁ Ἀμποουλαμποῦμ μὲ ἐφυλάκισεν εἰς Θεσσαλονικὴν μῆνας τέσσαρας ἡμισυ καὶ μοῦ ἐπῆρε τζερεμὲν γρ. 10.500 χωρὶς τῶν ἐξόδων τοῦ μουμπασίρη.

Βλ. Α.Γ., ὁ.π., σ. 197. Ὁ Ν. Γ. Φιλιππίδης, *Ἡ Ἐπανάστασις καὶ ἡ καταστροφὴ τῆς Ναούσης*, Ἀθῆναι 1881, σ. 72, γράφει ὅτι κατεστράφησαν 120 χωριά στὴν Νάουσα, ὁ Παῦλος Καρολίδης, *Ἱστορία 19ου αἰ.*, τ. 2.2., Ἀθῆναι 1892-1893, σσ. 261-264,

στά χαρέμια ἢ πωλοῦνταν στὸ σκλαβοπάζαρο τοῦ Μποσνάκ Χάν, ἐκεῖ στὸν Φραγκομαχαλά, στὴν σημερινή ὁδὸ Φράγκων, κοντὰ στὴν Λέοντος Σοφοῦ μετὰ Ναούσης⁴⁰. Στὰ κάγκελλα τοῦ Διοικητηρίου καὶ σὲ πασσάλους μπηγόνταν ἑκατοντάδες κεφάλια ἐπαναστατῶν καὶ στὶς ἐπάλλξεις τοῦ Ἑπταπυργίου τὸ ἴδιο. Τότε μαρτύρησε καὶ ὁ μεγαλέμπορος Μανωλάκης Τζανῆς Κυριάκος, ὑποπρόξενος τῆς Δανίας ἀπὸ τὸ 1816, τὸν ὁποῖο ὁ Ἀμπολολουτ εἶχε συλλάβει πρὶν τὴν ἐπανάσταση τῆς Ναούσης καὶ τὸν εἶχε μαζί του, ἄγνωστο γιατί, ὅταν ἐξεστράτευσε στὴν Νάουσα· προηγουμένως τοῦ εἶχε ἀφαιρέσει τὰ διπλωματικά διακριτικά σὲ πλατεία τῆς Θεσσαλονίκης ἐνώπιον ἀλαζόντος μουσουλμανικοῦ ὄχλου καὶ τὸν εἶχε ὑποβιβάσει στὴν τάξη τοῦ ραγιᾶ. Καὶ ὅταν ἐπέστρεψε στὴν Θεσσαλονίκη στὶς 7 Μαΐου 1822 ἔσερνε μαζί του μετὰ τὸ καραβάνι τῶν αἰχμαλώτων καὶ τὸν δυστυχῆ Κυριακοῦ, ὁ ὁποῖος εἶχε παρακολουθήσει ὅλα τὰ δεινὰ τῶν Ναουσαίων⁴¹. Ὁ Μεχμέτ Ἐμὶν εἶχε καὶ ἄλλους στόχους μετὰ πρῶτον τὴν πλήρη οἰκονομικὴ καταστροφὴ τῶν πλουσίων ἐλληνικῶν οἰκογενειῶν καὶ τὴν κατάσχεση τῆς περιουσίας τους. Αὐτὲς τὶς πλούσιες οἰκογε-

ὀμιλεῖ γιὰ 70. Ὁ Ν. Κασομούλης, *ὁ.π.*, σ. 111, ὅτι ἐκάησαν ὅλα τὰ χωριά τοῦ κάμπου ἀπὸ τῶν ἀκρωρειῶν τῆς Βεροίας ὡς τὰ Βοδενά. Στὶς 6 Ἰουνίου 1822 ἔγραφε ὅτι προύχοντες τῆς Βεροίας ἀπελευθερώθηκαν μετὰ τὴν καταβολὴ μεγάλου ποσοῦ λύτρων, ἀλλὰ δώδεκα ἀπὸ αὐτοὺς, κριθέντες ἔνοχοι ἀπὸ τοὺς Τούρκους, ἐφονεύθησαν μετὰ τὶς καρότσες τῆς ἐπιστροφῆς, *Ministère des Affaires Etrangères, ὁ.π.*, φάκ. 19, φφ. 82r-85v.

40. Βασδραβέλλης, *Οἱ Μακεδόνες, ὁ.π.*, σσ. 164-166, 196-198. Ὁ μνημονευθεὸς François Parcy διηγήθηκε στὸν Θεσσαλονικέα Α.Γ.

... ἐπωλοῦντο εἰς τὸ Μποσνάκ-Χάν κατὰ ομάδας τὰ αἰχμαλωτισθέντα γυναικόπαιδα Ναούσης Χαλκιδικῆς καὶ ἄλλων μερῶν, αἱ μὲν νέαι καὶ ὠραῖαι γυναῖκες καὶ κόραι ἀπὸ γρ. 6.000-8.000, αἱ δὲ ἄλλαι ὀλιγώτερον, ὥστε οἱ γυναικωνῖται (χαρέμια) Θεσσαλονίκης, Σερρῶν, Δράμας, Καβάλας καὶ πολλῶν ἄλλων μερῶν ἐπληρώθησαν γαμετῶν ἀργυρωνήτων. Οἱ Γκέγκηδες, Τσάμιδες καὶ ὅσοι ἄλλοι Τούρκοι εἶχαν ὀρμήσει ἐπὶ τὴν καταστροφὴν Ναούσης, Κασσάνδρας καὶ τῶν ἄλλων ἐπαναστάντων μερῶν τῆς Μακεδονίας ἔφερον εἰς Θεσσαλονίκην σωροὺς λαφύρων, μεταξὺ τῶν ὁποίων πληθὺν ἀργυρῶν καὶ χρυσῶν ἀντικειμένων. Ἐπωλοῦντο δὲ ὁ μὲν ἀργυρὸς πρὸς 6-7¹/₁₀ τὸ δράμιον, ὁ χρυσὸς πρὸς 110-120¹/₁₀ τὸ πρόβατον καὶ ἡ αἰξ πρὸς 60-100¹/₁₀, ἡ ἀγελάς πρὸς γρ. 5 καὶ οὐκ ἦν ὁ ἀγοράζων.

Γιὰ τὸ Μποσνάκ Χάν βλ. Δημητριάδης, *Τοπογραφία, ὁ.π.*, σσ. 162, 166, 370.

41. Βασδραβέλλης, *Οἱ Μακεδόνες, ὁ.π.*, σσ. 164-166, 196-198. Οἱ πρόξενοι τῆς Θεσσαλονίκης ὑπέβαλαν ὑπόμνημα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ Κυριακοῦ, ἀλλ' ἡ Πύλη τὸ ἀπέρριψε, ἔγραφε ὁ Bottù στὶς 25 Ἀπριλίου 1822, *Ministère des Affaires Etrangères, ὁ.π.*, φάκ. 19, φφ. 72r-73v.

νειες θεωροῦσε ὑπεύθυνες γιὰ τὸν ξεσηλωμὸ τῶν Ἑλλήνων. Μαζὶ μὲ τὸν Κυριακοῦ ὁ Μεχμέτ Ἐμὶν εἶχε συλλάβει καὶ τὸν πρόκριτο Σπανδωνῆ, γαμπρὸ τοῦ Γούτα Καφταντζόγλου, ποὺ τὸν κράτησε φυλακισμένο ἕναν χρόνο, ἀφοῦ προηγουμένως τὸν ἐξηνάγκασε νὰ πωλήσει, ὡς ἐπίτροπος ποὺ ἦταν, τὸ νοσοκομεῖο τῶν Ἑλλήνων, τὸ ὁποῖο εὐρισκόταν στὴν συνοικία Δαμπάγ Χαΐρεδὶν (Dabağ Hayreddin), στὴν σημερινὴ ὁδὸ Βύρωνος, κοντὰ στὴν Ἁγία Σοφία⁴².

Ὁ Κυριακοῦ θανατώθηκε στὶς 21 Ἰουνίου 1822, παρὰ τὶς παραστάσεις τῶν ξένων διπλωματῶν στὸν Μεχμέτ Ἐμὶν καὶ παρὰ πᾶσαν ἔννοιαν διεθνοῦς δικαίου. Ἡ εἰς βᾶρος του κατηγορία ἦταν ὅτι ἐπικοινωνοῦσε μὲ τοὺς ἐπαναστάτες στὴν Κασσάνδρα καὶ τὸν Μωριᾶ, στοὺς ὁποίους ἔστειλε μεγάλα χρηματικὰ ποσὰ καὶ ὅτι ἔκρυβε στὸ σπίτι του δραπέτες ραγιαδες. Τὸ σπίτι του λεηλατήθηκε ἀπὸ ἀνθρώπους τοῦ Μεχμέτ καὶ μόλις ποὺ πρόλαβαν νὰ διαφύγουν ἢ σύζυγός του καὶ ὁ ἀδελφός της ποὺ κατέφυγαν στὸ αὐστριακὸ προξενεῖο, ἐνῶ ἡ γριὰ μητέρα του συνελήφθη⁴³. Ὁ Γάλλος πρόξενος Bottù, ποὺ

42. Δημητριάδης, *Τοπογραφία, ὁ.π.*, σσ. 87, 89, 337. Ὁ Σπανδωνῆς, ἔγραφε ὁ Bottù στὴν ἀπὸ 6 Ἰουνίου 1822 ἀναφορά του, ὅτι συνελήφθη μαζὶ μὲ ἄλλους κληρικούς (προφανῶς ἐννοεῖ Ἁγιορεῖτες) τῶν ὁποίων ἦταν ἐπίτροπος, καὶ τοὺς ὁποίους εἶχε σιδηροδέσμιους μὲ κίνδυνο τῆς ζωῆς τους, βλ. *Ministère des Affaires Etrangères, ὁ.π.*, φάκ. 19, φφ. 82r-85v. Γιὰ τὴν πώληση τοῦ ἑλληνικοῦ αὐτοῦ νοσοκομεῖου ἀπὸ τὸν Σπανδωνῆ τὸ 1823 σὲ Ἑβραίους μάλιστα ἀγοραστὲς καὶ τὸ ὁποῖο, ὡς ἐλέγχθη, εὐρισκόταν στὴν συνοικία Ντεμπάγ Χαΐρεντίν βλ. τὴν ἐξαιρετικὴ μελέτη τοῦ Χεκίμογλου, *ὁ.π.*, 65-70, 73-81. Βλ. καὶ Γ. Α. Στογιόγλου, *Ἡ ἐν Θεσσαλονίκῃ Πατριαρχικὴ Μονὴ τῶν Βλατάδων*, Θεσσαλονικὴ, ἐκδ. Πατριαρχικὸν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν, 1971, σ. 275.

43. Βασδραβέλλης, *Οἱ Μακεδόνες, ὁ.π.*, σσ. 164-166, 196-198. Ὁ François Parcy διηγήθηκε στὸν Θεσσαλονικέα Α.Γ. γιὰ τὸν Κυριακοῦ, *ὁ.π.*, σσ. 197-198.

Μετὰ τὸν Μενεξέν, τὸν Μπαλάνον καὶ τὸν ἐπίσκοπον Κίτρος ἐθανάτωσαν ἐπίσης καὶ τὸν Τζανώ, πρόξενον τῆς Δανιμαρκίας. Ὁ Τζανώ εἶχε ἀδελφὸν ἔμπορον, ὑπήκοον δὲ Αὐστριακόν, ὅστις εἶχε ἐρίσει μετὰ τοῦ προξένου τῆς Αὐστρίας Decok (τὸ ὀρθὸν εἶναι De Cloch) ὀνομαζόμενον. Ὁ Τζανώ οὗτος διὰ νὰ ἀποφύγῃ τὴν καταδρομὴν τοῦ προξένου του ἐγένετο ραγιαῖς, ὁ δὲ Decok ἐκαραδόκει εὐκαιρίαν ἵνα τὸν ἐξοντώσῃ. Ὁσφρανθεὶς ὅτι καὶ εἰς τὸ Δανικὸν Προξενεῖον ἐκρύπτοντο ὄπλα, πυρίτις, ζωοτροφία κ.λπ. κατέδωκε τοῦτο εἰς τὸν Ἀβδουλαμποῦτ Πασσᾶν, ὅστις προσκαλέσας τὸν Τζανώ (τὸν πρόξενον) ἤλεγξεν αὐτὸν ὡς δῆθεν ὑφαρπάσαντα καὶ διασώσαντα χριστιανόπαιδα αἰχμάλωτα ἐκ Ναούσσης. Τοῦ Τζανώ ἀρνηθέντος τοῦτο, ὁ Ἀβδουλαμποῦτ ἠπέλιψε κατ' οἶκον ἔρευναν. Ὁ Τζανώ τότε ἀντέταξεν ὑπερηφάνως τὸ ἀπαραβίαστον τοῦ προξενικοῦ ἀσύλου. Ἄλλ' ὁ Ἀβδουλαμποῦτ διέταξε νὰ τὸν συλλάβωσι τοῦ ξυρίσωσιν ἐν χρῶ τὴν κεφαλὴν ὡς ραγιαῖ, τὸν ἐκδύσωσι τὴν τοῦ προξένου στολὴν καὶ τὸν ἐνδύσωσι μὲ ἄλλην, τὴν τῶν ρα-

τὸ σπίτι του ἦταν κοντὰ στοῦ Κυριακοῦ, παρηκολούθησε ὅλη τὴν διαρπαγὴ του ἀπὸ τοὺς Τούρκους. Τὸ ρημαγμένο σπίτι του προσεπάθησε, τὸ 1824, νὰ ἀγοράσει τὸ Γαλλικὸ Προξενεῖο⁴⁴. Ὁ ἐξάδελφός του Γρηγόριος Κυριακοῦ (Κυριάκης) διέφυγε τὴν σύλληψη καὶ κατῆλθε στὸ Μεσολόγγι, ὅπου τὸν συναντοῦμε τὸ 1824⁴⁵. Τὴν μνήμη τοῦ μάρτυρος Κυριακοῦ τιμᾷ ἡ πόλη τῶν Θεσσαλονικέων μετ' ὁδὸ στὸ ὄνομά του πίσω ἀπὸ τὴν Ροτόντα ὡς ψηλὰ τὴν Κασσάνδρου.

Πλησίαζε τὸ καλοκαίρι τοῦ 1822 καὶ ἡ πόλη μας δὲν εἶχε ἡρεμῆσει· ἡ μανία τοῦ Ἀμπολολοῦτ εἶχε φθάσει ὡς καὶ τὴν Ἁγία Σοφία, ὅπου ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ χρόνια φυλασσόταν βιβλιοθήκη μετ' χειρόγραφα ποὺ τὰ ἔρριψε στὴν αὐλὴ τῆς καὶ τὰ ἔκαυσε. Προσέτρεξαν, εὐτυχῶς, περίοικοι Ἕλληνες καὶ διέσωσαν μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ⁴⁶. Τὴν σύγχυση τῶν καιρῶν ἐκμεταλλεύθηκαν 5-6 Εὐρωπαῖοι Φραγκολεβαντίνοι, ἄνθρωποι τῶν προξενείων τῆς Θεσσαλονίκης, ποὺ ἤθραν καλὴν τὴν εὐκαιρία νὰ πλουτίσουν ἐπιδεικνύοντας, μάλιστα, οἱ ἐλεεινοί, περήφανα τὰ λάφυρα τῶν θυμάτων τους. Ἀκόμη καὶ ὁ ψυχρὸς Γάλλος πρόξενος Bottù, τοὺς χαρακτηρίζει ληστὲς καὶ ἐλεεινοὺς ποὺ κολακεύουν τὸν Ἀμπολο-

γιάδων, μεθ' ὃ ἔρριψεν αὐτὸν εἰς εἰρκτὴν καὶ εἶτα ἀπεκεφάλισεν. Ὁ ἀδελφὸς τοῦ μάρτυρος προφθᾷ νὰ περισυλλέξῃ ὃ,τι πολύτιμον ἐπέβη πλοίου καὶ διεσώθη.

Ὁ Bottù ἀπέστειλε στὸ Ὑπουργεῖο τοῦ ἀντίγραφο ἐπιστολῆς του πρὸς τὸν Γάλλο πρέσβυ στὴν Κωνσταντινούπολη μετ' τὴν εἶδηση τοῦ στραγγαλισμοῦ τοῦ Κυριακοῦ καὶ περιγραφή τῆς λεηλασίας τῆς οἰκίας του· οἱ βαζιβουζοῦκοι εἶχαν λεηλατήσει τὰ πάντα, *Ministère des Affaires Etrangères*, ὁ.π., φάκ. 19, φφ. 88r-94r. Στις 26 Ἰουνίου 1822 ὁ Bottù ἔγραφε ὅτι ὁ Ἀμπολολοῦτ ἔδειξε στὸν Ἄγγλο πρόξενο γράμματα, ἀπ' ὅπου προέκυπταν συνεννοήσεις του μετ' τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν ἐπαναστατῶν τῆς Κασσάνδρας καὶ τοῦ Ἁγίου Ὁρους, αὐτ., φφ. 94r-95r. Τὸν Σεπτέμβριο τοῦ ἰδίου ἔτους ἔγραφε ὁ Bottù ὅτι οἱ Τούρκοι πωλοῦσαν τὰ ἔπιπλα τῆς οἰκίας τοῦ Κυριακοῦ, αὐτ., φφ. 119r-121v.

44. Ἀναφορὰ Bottù ἀπὸ 25 Ἰουλίου 1824, *Ministère des Affaires Etrangères*, ὁ.π., φάκ. 19, φφ. 270r-271v. Τελικῶς ἀγόρασαν τὴν οἰκία τοῦ Kassab Bachi de la Porte, αὐτ., φ. 293v (25 Φεβρ. 1825) καὶ οἱ Γάλλοι ἐξέφραζαν τὴν ἱκανοποίησή τους, αὐτ., φάκ. 20, φ. 14r-v. Πρὶν τὸ Γαλλικὸ Προξενεῖο στεγαζόταν στὴν οἰκία Μπαλάνου, ποὺ ἐκάθ' ἡμέρας 28 Ἀπριλίου 1825 μετ' αἰτίους Ἄλβανοὺς καὶ Ἰσραηλίτες ποὺ ἤθραν τὴν εὐκαιρία νὰ τὴν λεηλατήσουν, αὐτ., φάκ. 20, φφ. 27r-28v.

45. Ὁ Γρηγόριος Κυριακοῦ ἦταν γαμπρὸς τοῦ Μεσθενέως ποὺ εἶδαμε νὰ συλλαμβάνεται καὶ νὰ ρίπτεται στὶς φυλακὲς τοῦ Λευκοῦ Πύργου μετ' τὴν κατηγορία ὅτι στὴν οἰκία του τραγουδοῦσαν ἐπαναστατικὰ τραγούδια – προφανῶς τὸν Θούριο τοῦ Ρήγα. Οἱ δύο ἄνδρες συναντήθηκαν στὸ Μεσολόγγι. Βλ. παραπάνω σημ. 9.

46. Κατὰ διήγηση παλαιοῦ Θεσσαλονικέως, ὀνόματι Παν. Καραγκουνίδης, στὸν Ἀπ. Ε. Βακαλόπουλο, «Ἡ Θεσσαλονικὴ καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση», ὁ.π., σ. 96.

λούτ, για να πλουτίσουν άδιστάκτως⁴⁷. Αυτός που είχε σημαιοστολίσει το προξενείο του για χάρη του Άμπολολούτ, και για τις τουρκικές νίκες⁴⁸. Και αυτός ο Γάλλος πρόξενος Bottù, έστειλε αναφορές στο Παρίσι και έγραφε για την χαρά των Θεσσαλονικέων από τις επιτυχίες των συμπατριωτών τους στον Μωριά και κυρίως για την καταστροφή της τουρκικής ναυαρχίδος από τον Κανάρη στις 6/7 Ιουνίου 1822 στην Χίο⁴⁹. Οι Θεσσαλονικεῖς, πάντως, γέμιζαν με θάρρος ακούγοντας ότι στην Νάουσα, στην Κασσάνδρα, στην Κατερίνη οι Έλληνες έκαμαν συνεχῆ άνταρτοπόλεμο. Τέλος, ἡ πόλη μας ανέπνευσε, όταν έμαθε ότι ο Μεχμέτ Έμιν άντικαταστάθηκε στις 18 Αύγουστου 1823 από τον Ίμπραΐμ πασά, που παρέμεινε έδω ως τον Μάρτιο του 1825⁵⁰.

Αυτό σέ γενικές γραμμές ἦταν το ἡμερολόγιο του δράματος της Θεσσαλονίκης την διετία 1821-1822. Από τὰ γεγονότα αυτά ἡ πόλη έρήμωσε. Λέγεται ότι έχάθησαν ἢ έφυγαν 25.000-30.000 Έλλήνων, ἀριθμὸ που δίδει και ο Χαΐρουλλάχ και ο Risal στο *La ville consoitée*, ἀλλὰ και ο ἡμέτερος Βασδραβέλλης. Ἐς ληφθεῖ ὑπόψη ότι το 1821 ἡ Θεσσαλονίκη εἶχε 100.000 κατοίκους – οἱ μισοὶ ἦσαν Μουσουλμάνοι, οἱ ὑπόλοιποι Ρωμηοί, Έβραῖοι, Ἀρμένιοι. Οἱ Ρωμηοὶ άνέρχονταν στις 30.000. Και από την καταστροφή ξμειναν 3.000-4.000 Έλληνες, ἦτοι κατὰ το 1/3 ὀλιγότεροι τῶν Έβραίων, που λογικῶς άνέρχονταν στις 16.000. Έπομένως, οἱ Τοῦρκοι ἦσαν περίπου 39.000. Το 1825, συνεχίζει ο Ίω. Βασδραβέλλης, στηριζόμενος σέ φερμάνι, οἱ Έβραῖοι ἦσαν τετραπλάσιοι τῶν Έλλήνων, λόγω τῶν γεγονότων του 1821, ἄρα οἱ Θεσσαλονικεῖς ἦσαν 4.000⁵¹.

47. Βασδραβέλλης, *Οἱ Μακεδόνες*, ὅ.π., σ. 206 και Lascaris, ὅ.π., 163. Πρβλ. Ἀπ. Ε. Βακαλόπουλος, *Ίστορία της Θεσσαλονίκης*, ὅ.π., σ. 308.

48. Ο Bottù φαίνεται ότι συνομιλοῦσε τακτικὰ αὐτὴν τὴν ἐποχὴ με τὸν Ἀμπολολούτ, ὁ ὁποῖος τὸν ἐνημέρωνε γιὰ τὴν τουρκικὴν νίκη στὴν Πελοπόννησο που τὴν πανηγύρισε με κανονιοβολισμοὺς και τότε ὁ Γάλλος πρόξενος εἶχε σημαιοστολίσει τὸ προξενεῖο του. Βλ. *Ministère des Affaires Etrangères*, ὅ.π., φάκ. 19, φφ. 113r-114r (19 Αὐγ. 1822).

49. Καραθανάσης, *Θεσσαλονίκη και Μακεδονία*, ὅ.π., σσ. 43-44. Στις 22 Ιουλίου 1822 έγραφε ὁ Bottù ότι εἶχε φθάσει στὴν Θεσσαλονίκη φερμάνι που ἐνίσχυε τοὺς Τοῦρκοὺς στὴν διάθεσή τους να ἐξισλαμίσουν τοὺς Έλληνες και ὑπὲρ του μέτρου αὐτοῦ ἦταν και ὁ Μεχμέτ. *Ministère des Affaires Etrangères*, ὅ.π., φάκ. 19, φφ. 109r-110r. Ἐναν μῆνα ἀργότερα ὁ Ἀμπολολούτ φοβοῦνταν πιθανὴ μετάθεσή του στὴν Πελοπόννησο, βλ. ἀναφορὰ του Bottù ἀπὸ 29 Αὐγούστου 1822, αὐτ., φφ. 115r-118r.

50. Βασδραβέλλης, *Οἱ Μακεδόνες*, ὅ.π., σ. 207.

51. Ὁ.π., σ. 205 σημ. 3. Βλ. τῶρα και τοὺς ὑπολογισμοὺς γιὰ τὴν δημογρα-

Ο καθηγητής κ. Βασ. Δημητριάδης δημοσίευσε τὸ 1997 ἓνα ὀθωμανικὸ φορολογικὸ κατάστιχο, ὅπου ἀπογράφονται 3.621 ἄρρηνες Ἑλληνες ἀπὸ ἐνὸς ἔτους καὶ πάνω· δὲν ἀπογράφονται, κατὰ τὸ ὀθωμανικὸ ἔτος τῆς ἐποχῆς, οἱ γυναῖκες, ἀλλὰ μὲ συνδυασμὸ διαφόρων πηγῶν, ὁ κ. Δημητριάδης συμπεραίνει ὅτι ὁ συνολικὸς πληθυσμὸς τῶν Ἑλλήνων ὀλίγον μετὰ τὴν Ἐπανάσταση ἤγγιζε τὶς 7.000, γιὰ τὴν ἀκριβεία 6.880 ἄνδρες καὶ γυναῖκες⁵². Ἴσως ἐπανῆλθον καὶ μερικοί, ἀφοῦ σουλτανικὸ φερμάνι τοῦ Σεπτεμβρίου τοῦ 1822 ἐνέκρινε τὸν ἐπαναπατρισμὸ ἐκείνων ποὺ εἶχαν καταφύγει στὴν περιφέρεια Σερρών καὶ Ζίχνης⁵³. Στὸ φορολογικὸ κατάστιχο ποὺ ἐξέδωσε ὁ κ. Δημητριάδης δὲν ἀναγράφονται δυστυχῶς τὰ ἐπώνυμα τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ μόνον ἐπάγγελμα καὶ ὄνομα, π.χ. ὁ ἀλευράς (uncu) Χατζῆ Θεοδωρῆς, γιὸς Πολύζου, μὲ γκριζο μουστάκι, ὁ γιὸς τοῦ Δημήτρης, ἀγένειος νέος, ὁ ἄλλος τοῦ γιὸς Σταυράκης⁵⁴.

Αὐτὰ συνέβησαν στὴν Θεσσαλονίκη τὴν διετία 1821-1822: θυσίες καὶ μόνον θυσίες, γενοκτονία στὴν κυριολεξία, ὀλοκαύτωμα ἐν τοῖς πράγμασι. Ἔτσι ὁ ρωμέϊκος πληθυσμὸς τῆς μειώθηκε, ἀλλ' ἄρχισε γρήγορα νὰ ἐπιστρέφει στὴν ἀγαπημένη πόλη, στὴν ἐντὸς τῶν τειχῶν ἀρχικῶς, στὴν προεκταθεῖσα extra muros ὀλίγον ἀργότερα. Ἡ διετία αὐτὴ τῆς θυσίας καὶ οἱ κατοπινοὶ χρόνοι ὡς τὸ 1830 εἶναι ἡ ἀρχὴ τοῦ ἀγῶνος τῶν Μακεδόνων γιὰ ἐλευθερία, ποὺ συνεχίσθηκε μὲ τὸν Μακεδονικὸ Ἀγῶνα καὶ ἀπογειώθηκε στοὺς Βαλκανικοὺς Πολέμους. Ἄλλωστε, μὲ τὴν ἴδρυση τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους οἱ Μακεδόνες περιμέναν ὑπομονετικῶς νὰ ἐνωθοῦν μὲ τὴν Πατρίδα, ἰδίως μετὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ πρώτου Ἑλληνοῦ προξένου στὴν Θεσσαλονίκη Θεοδώρου Βαλλιάνου στὶς 2 Φεβρουαρίου 1835.

φικὲς ἐξελίξεις στὴν πόλη μας ὀλίγον πρὶν καὶ μετὰ τὸ 1821 ὅπως τὶς κατέγραψε ὁ Εὐ. Ἀχ. Χεκίμογλου, *Τὸ «Κοινὸν τῆς Πολιτείας» καὶ οἱ περιπέτειές του. Ὁ χριστιανικὸς πληθυσμὸς τῆς Θεσσαλονίκης πρὶν καὶ μετὰ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821*, Θεσσαλονίκη, ΕΜΣ, 2008, σσ. 32-34.

52. Βασ. Δημητριάδης, *Ἡ Θεσσαλονίκη τῆς παρακμῆς. Ἡ Ἑλληνικὴ Κοινότητα τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1830 μὲ βάση ἓνα ὀθωμανικὸ κατάστιχο ἀπογραφῆς τοῦ πληθυσμοῦ*, Ἡράκλειο, Πανεπιστημιακὲς ἐκδόσεις Κρήτης, 1997, σσ. 32, 33, 210 κέξ (στὸ ἐξῆς: *Ἡ Θεσσαλονίκη*).

53. Ἀπ. Βακαλόπουλος, *Ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης*, ὁ.π., σ. 309.

54. Δημητριάδης, *Ἡ Θεσσαλονίκη*, ὁ.π., σσ. 211-316, ὅπου τὸ ἱεροδικαστικὸ κατάστιχο τοῦ ἐλληνικοῦ πληθυσμοῦ τῆς Θεσσαλονίκης.

19. Έμμ. Θ. Γρηγορίου, Έλληνες και Βούλγαροι, έκδοσις 2α, Θεσσαλονίκη 1954, 8ο, σελ. η'+662.
20. Πανηγυρικὸν λεύκωμα †Γερμανοῦ Καραβαγγέλη, μητροπολίτου Καστορίας, ἐπιμελεία Ἀλεξ. Λέτσα, Θεσσαλονίκη 1959, 4ο, σελ. 80 (92 εἰκόνες).
21. Ἀ. Ν. Λέτσα, Δύο διαλέξεις: Α', Τὰ ἐλατήρια, ἅτινα ὤθησαν τὸν Κάσσανδρον νὰ ἰδρῦση τὴν Θεσσαλονίκην. Β', Ἡ ἐξέλιξις τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὴν μακεδονικὴν, ρωμαϊκὴν καὶ βυζαντινὴν περιόδον, Θεσσαλονίκη 1964, 8ο, σελ. 72.
22. Τ. Μ. Κατσογιάννη, Περὶ τῶν Βλάχων τῶν ἐλληνικῶν χωρῶν. Α', Συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν Κουτσοβλάχων, Θεσσαλονίκη 1964, 8ο, σελ. 96+1 χάρτης.
23. Τ. Μ. Κατσογιάννη, Περὶ τῶν Βλάχων τῶν ἐλληνικῶν χωρῶν. Β', Ἐκ τοῦ βίου καὶ τῆς ἱστορίας τῶν Κουτσοβλάχων ἐπὶ τουρκοκρατίας, Θεσσαλονίκη 1966, 8ο, σελ. 120.
24. Ἴων. Στ. Δραγοῦμη, Κοινότης, Ἔθνος καὶ Κράτος, Θεσσαλονίκη 1967, 8ο, σελ. 194.
25. Ἴ. Κ. Βασδραβέλλη, Ἡ Φιλικὴ Ἐταιρεία, ὁ Καποδίστριας καὶ ἡ ρωσικὴ πολιτικὴ, Θεσσαλονίκη 1968, 8ο, σελ. 20.
26. Δημ. Χατζηγιάννη, Αἰνίγματα τῆς Ἱστορίας. Τὸ Ἄκτιον καὶ ἡ Κλεοπάτρα, Θεσσαλονίκη 1968, 8ο, σελ. 24.
27. Β. Θ. Βογιατζῆ, Ἡ γεωπολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ σπουδαιότης διὰ τὴν Ἑλλάδα τοῦ μακεδονοθρακικοῦ χώρου, Θεσσαλονίκη 1968, 8ο, σελ. 24.
28. Παν. Κ. Γυιόκα, Ἡ συμμαχία τοῦ Φιλίππου τοῦ Ε' μετὰ τοῦ Ἀννίβα κατὰ τῆς Ρώμης, Θεσσαλονίκη 1969, 8ο, σελ. 62.
29. Κων. Α. Βαβούσκου, Ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα ὡς ἰδέα καὶ πραγματικότης, Θεσσαλονίκη 1970, 8ο, σελ. 43.
30. Βασ. Λαοῦρδα, Ἡ προσωπικότης τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου κατὰ τὸν Ἄρριανόν, Θεσσαλονίκη 1971, 8ο, σελ. 30.
31. Ἀφιέρωμα εἰς τὰ 150 χρόνια ἀπὸ τῆς Ἐπαναστάσεως τοῦ 1821 (διαλέξεις ὑπὸ τῶν κ.κ. Ἄπ. Βακαλοπούλου, Χαρ. Φραγκίστα, Χρ. Λαμπρινοῦ, Γ. Μαμέλη, Γ. Χιονίδη, Ἴω. Βασδραβέλλη, Έμμ. Πρωτοψάλτη, Ἐλ. Πρεβελάκη, Ἄπ. Δασκαλάκη), Θεσσαλονίκη 1971, 8ο, σελ. 240.
32. Γεώργιου Μόδη, Ὁ διηγηματογράφος τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνος, Θεσσαλονίκη 1972, 8ο, σελ. 28.
33. Ἴ. Κ. Βασδραβέλλη, Ὁ φιλικὸς καὶ ἀγωνιστὴς Γιάννης Φαρμάκης. Ἡ ἥρωικὴ ἄμυνα στὴ Μολδαβία, Θεσσαλονίκη 1972, 8ο, σελ. 62.
34. Στ. Εὐδή, Ψυχολογικοὶ παράγοντες εἰς τὴν προπαρασκευὴν τοῦ Εἰκοσιένα, νεοελληνικὸς πρωτοεθνικισμὸς καὶ ἐθνικισμὸς, Θεσσαλονίκη 1972, 8ο, σελ. 44.
35. Ἴ. Κ. Βασδραβέλλη, Ἡ πολιτικὴ τῶν Μεγάλων Δυνάμεων καὶ ἡ ναυμαχία τοῦ Ναυαρίνου, Θεσσαλονίκη 1973, 8ο, σελ. 31.
36. Νικ. Π. Ἀνδριώτη, Κρυπτοχριστιανικὰ κείμενα, Θεσσαλονίκη 1974, 8ο, σελ. 246.

37. Ί. Κ. Βασδραβέλλη, Ἡ ἐλληνικὴ ἐπανάσταση τοῦ 1821 καὶ τὰ συμ-
φέροντα τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, Θεσσαλονίκη 1975, 8ο, σελ. 35.
38. Ί. Σ. Νόταρη, Ὁ πατριωτικὸς ἀγώνας τοῦ Κοραῆ πρὶν καὶ κατὰ τὴν
ἐπανάσταση τοῦ 1821, Θεσσαλονίκη 1976, 8ο, σελ. 37.
39. Ἀποστ. Ε. Βακαλόπουλου, Οἱ Ἑλληνες σπουδαστὲς στὰ 1821, Θεσ-
σαλονίκη 1978, 8ο μικρό, σελ. 59.
40. Δημ. Κανατσούλη, Ἡ Θράκη κατὰ τοὺς ρωμαϊκοὺς χρόνους (Provincia
Thracia), Θεσσαλονίκη 1979, 8ο μικρό, σελ. 20.
41. Κων. Σβολόπουλου, Ἡ ἀπόφαση γιὰ τὴν ὑποχρεωτικὴ ἀνταλλαγὴ τῶν
πληθυσμῶν μεταξὺ Ἑλλάδος καὶ Τουρκίας, Θεσσαλονίκη 1981, 8ο, σελ. 27.
42. Χρ. Λαμπρινοῦ, Ὁ Τύπος στὸν Ἀγώνα, Θεσσαλονίκη 1982, 8ο μικρό,
σελ. 26.
43. Ἀποστ. Ε. Βακαλόπουλου, Τὸ πρόβλημα τῆς ἐλευθερίας τοῦ Ἑλλη-
νικοῦ ἔθνους στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας, ὅπως τὸ σκέπτονταν καὶ
τὸ συζητοῦσαν οἱ ἡγέτες του, Θεσσαλονίκη 1986, 8ο μικρό, σελ. 29.
44. Τερέζα Πεντζοπούλου-Βαλαλά, Ὁ στρατηγὸς Μακρυγιάννης ὅπως
φιλοσόφησε πάνω στὸν ἀγώνα τοῦ '21, Θεσσαλονίκη 1987, 8ο, σελ. 28.
45. Π. Χονδρογιάννη, Ἐργογραφία, ἥτοι δείκτης τῶν ἐργασιῶν τοῦ καθη-
γητοῦ Ἀπ. Ε. Βακαλοπούλου καὶ μνεῖα τῶν βιβλιοκρισιῶν στὰ ἐπιστημο-
νικὰ καὶ ἄλλα περιοδικὰ καθὼς καὶ στὸν ἡμερήσιο τύπο, Θεσσαλονίκη
1988, 8ο μικρό, σελ. 53.
46. Μνήμη Ἀλεξάνδρου Ὑψηλάντη, 200 χρόνια ἀπὸ τὴ γέννησή του (1792-
1992), Θεσσαλονίκη 1995, 8ο, σελ. 88.
47. Π. Χονδρογιάννη, Ἐργογραφία, ἥτοι δείκτης τῶν ἐργασιῶν τοῦ κα-
θηγητοῦ Ἀπ. Ε. Βακαλοπούλου καὶ μνεῖα τῶν βιβλιοκρισιῶν στὰ ἐπι-
στημονικὰ καὶ ἄλλα περιοδικὰ καθὼς καὶ στὸν ἡμερήσιο τύπο, Β' ἔκδο-
σὴ ἐπαυξημένη καὶ βελτιωμένη, Θεσσαλονίκη 1997, 8ο μικρό, σελ. 54.
48. Ν. Ι. Μέρτζου, Τὸ Γένος πρὶν καὶ μετὰ τὸ '21, Θεσσαλονίκη 2003, 8ο,
σελ. 21.
49. Κων. Χιώλου, Τὸ πολυθρύλητο Μελένικο καὶ ὁ Ἀναστάσιος Πολυ-
ζώϊδης, Θεσσαλονίκη 2004, 8ο, σελ. 36.
50. Τερέζα Πεντζοπούλου-Βαλαλά, Ἡ 25η Μαρτίου καὶ ὁ πατριωτι-
σμὸς τῶν Ἑλλήνων, Θεσσαλονίκη 2005, 8ο, σελ. 20.
51. Κωνσταντίνου Αν. Βαβούσκου, Ἡ ἐπανάστασις τοῦ 1821 καὶ τὸ
Μακεδονικὸν Ζήτημα, Θεσσαλονίκη 2007, 8ο, σελ. 13.
52. Ν. Κ. Μουτσόπουλου, Ἡ «Κόκκινη Ἐκκλησιά» (Kızıl Kilise) κοντὰ
στὸ Sivri Hisar τῆς Καππαδοκίας. Παρατηρήσεις καὶ προβληματισμοί,
Θεσσαλονίκη 2007, 8ο, σελ. 55.
53. Ἡ ἀποδόμησις τοῦ Ἐθνικοῦ Κράτους καὶ τῆς Ἱστορίας του. Ἐπιστημονικὴ
Ἡμερίδα, Θεσσαλονίκη, 29 Ἀπριλίου 2007, Θεσσαλονίκη 2007, 8ο, σελ. 97.
54. Εὐάγγελου Ἀχ. Χερίμογλου, Τὸ «Κοινὸν τῆς Πολιτείας» καὶ οἱ πε-
ριπέτειές του, Ὁ χριστιανικὸς πληθυσμὸς τῆς Θεσσαλονίκης πρὶν, κατὰ
καὶ μετὰ τὴν ἐπανάσταση τοῦ 1821, Θεσσαλονίκη 2008, 8ο, σελ. 48.